

Monogràfic sobre psicomotricitat

Revista Electrònica

IN investigació
novació

Educativa i Socioeducativa

“Jugar” amb un infant autista, li pot
permetre obrir-se a l’altre? La pràctica
psicomotriu, una manera especial de tractar
l’autisme

Annette Bauer

Universitat de les
Illes Balears
Institut de Ciències
de l'Educació

“Jugar” amb un infant autista, li pot permetre obrir-se a l'altre? La pràctica psicomotriu, una manera especial de tractar l'autisme

¿“Jugar” con un niño autista puede permitirle abrirse a los demás? La práctica psicomotriz, una manera especial de tratar el autismo

“Playing” with a Child with Autism May Allow Him to Come Out of His Shell? The Psychomotor Activity, a Special Treatment for Autism

Annette Bauer, annette139@hotmail.fr

Psicomotricista, professora d'ensenyament superior i formadora de l'ASEFOP a l'École Belge de Practice Psychomotrice Aucoutourier (EBPPA-ASEFOP) de Brussel·les, formadora dels cursos de Pràctica Psicomotriu Aucoutourier a Saïgon (Vietnam), i formadora de psicomotricitat de les educadores del primer cicle d'educació infantil (“Psychomotricité en crèche”).

Resum

Parafraçant les paraules d'Ajuriaguerra –«el nostre cos no és res sense el cos de l'altre»–, Joly (2009) planteja la hipòtesi que l'autisme, en el fons, podria ser, durant tot el procés de desenvolupament, la representació del que seria el nostre cos sense el cos de l'altre, en la dimensió subjectiva, instrumental i funcional...

El cos d'un infant amb autisme pot ser la seva primera diferència, la seva primera i única “presentació”. Els infants amb autisme solen mostrar discordances o un retard en el desenvolupament psicomotor. Aquesta especificitat funcional els porta inevitablement a una manera molt especial de percebre tant el propi cos, com el món que els envolta... i també a una manera diferent de percebre l'altre com a subjecte (cos i psique).

Aquest article està fet a partir de les sessions filmades al llarg d'una intervenció d'ajuda individual amb un infant amb autisme, i de les relacions que he establert entre aquesta intervenció i la «taula del desenvolupament» de Haag (1995), una eina que m'ha estat molt útil en l'enfocament terapèutic de la pràctica psicomotriu.

La meua intenció és mostrar com “jugar” amb un infant amb autisme, a través d'una relació de mediació corporal, li permet obrir-se a la relació amb l'altre.

Paraules clau

Autisme, desenvolupament, psicomotricitat, “cos en relació”, “plaer compartit”, acolliment, escolta, sol·licitació

Resumen

Parafraçando las palabras de Ajuriaguerra –«nuestro cuerpo no es nada sin el cuerpo del otro»–, Joly (2009) plantea la hipótesis de que el autismo, en el fondo, podría ser, durante todo el proceso de desarrollo, la representación de lo que sería nuestro cuerpo sin el cuerpo del otro, en la dimensión subjetiva, instrumental y funcional...

El cuerpo de un niño con autismo puede ser su primera diferencia, su primera y única “presentación”. Los niños con autismo suelen mostrar desarmonías o un retraso en el desarrollo psicomotor. Esta especificidad funcional les lleva, inevitablemente, a una manera muy especial de percibir tanto su propio cuerpo como el mundo que les rodea... y también a una manera distinta de percibir al otro como sujeto (cuerpo y psique).

Este artículo está hecho a partir de las sesiones filmadas a lo largo de una intervención de ayuda individual con un niño con autismo y de las relaciones que he establecido entre esta intervención y la «tabla del desarrollo» de Haag (1995), un instrumento que me ha resultado muy útil en el enfoque terapéutico de la práctica psicomotriz.

Mi intención es enseñar como el “jugar” con un niño con autismo a través de una relación de mediación corporal le permite abrirse a la relación con el otro.

Palabras clave

Autismo, desarrollo, psicomotricidad, "cuerpo en relación", "placer compartido", acogida, escucha, solicitud

Abstract

To paraphrase the words of Ajuriaguerra, "our body is nothing without the body of the other", Joly (2009) raises the hypothesis that autism ultimately might be, throughout the development process, the representation of what would be our body, not the body of the other, on the subjective dimension, functional and instrumental...

The body of a child with autism can be his first difference, his first and only "coming out". Children with autism often display disharmonies or a delay in psychomotor development. This functional specificity leads them, inevitably, to a very special way of perceiving both his own body and the world that surrounds them... and a different way to perceive the other as a subject (body and psyche).

This paper is made after the sessions filmed along a single aid intervention with a child with autism and the relationships that I have established between this and the development scoreboard of Haag (1995), a tool that has been very helpful to me in the therapeutic approach of psychomotor activity.

My intention is to show how playing with a child with autism, through a body relationship, may allow him to confide in somebody else.

Keywords

Autism, Development, Psychomotor Activity, Bodying, Shared Enjoyment, Reception, Listening, Requesting

INTRODUCCIÓ

«La psicomotricitat d'un individu és bàsicament la seva forma de viure el *cos-en-relació* independentment de la seva edat i de la seva patologia» (Joly, 2009). Parafrasejant les conegudes paraules del Dr. Julián de Ajuriaguerra, «el nostre cos no és res sense el cos de l'altre». Joly (2009) planteja la hipòtesi que l'autisme en el fons podria ser, durant tot el procés de desenvolupament, la representació d'allò que seria el nostre cos, sense el cos de l'altre, en les dimensions subjectiva, instrumental i funcional...

El cos d'un infant amb autisme pot ser la seva primera diferència, la seva primera i única "presentació". Els infants amb autisme solen mostrar discordances o un retard en el desenvolupament psicomotor. També solen mostrar algun dels trets autistes que es manifesten a través del cos (estereotípies motrius, girs, ritmes peculiars, postures específiques, etc.) i alguns d'ells mantenen una tensió permanent entre una hipersensibilitat sensoriomotora en uns sectors corporals i una hiposensibilitat en d'altres. Aquesta especificitat funcional els porta inevitablement a una manera molt especial de percebre tant el propi cos, com el món que els envolta... i també a una manera diferent de percebre l'altre com a subjecte (cos i psique).

El meu treball va començar, a partir d'un repte personal, amb una anàlisi minuciosa i sistemàtica de les diferents sessions filmades durant el procés d'ajuda psicomotriu individual a un infant amb autisme, que va durar dos anys i set mesos, unida a les relacions que vaig poder establir entre els índexs d'evolució d'aquest infant (constatats en les imatges de les sessions) i les «grans etapes evolutives de l'autisme infantil tractat» de G. Haag (1995).

Aquest treball de recerca em va permetre situar aquest infant en el seu moment de desenvolupament i, sobretot, em va permetre dotar de sentit tot un seguit de comportaments, postures i actituds corporals i també la utilització particular dels objectes, cosa que és molt habitual de trobar en la clínica d'infants amb autisme.

Fins ara havia presentat aquest treball en públic als alumnes de diferents escoles de l'Associació Europea d'Escoles de Formació en Pràctica Psicomotriu i a Jornades o Seminaris oberts, com el de Palma 2012, origen d'aquesta publicació. En tots aquests casos he il·lustrat la meva intervenció amb les seqüències de les sessions filmades durant el tractament, que va anar des del gener de 2005 al juliol de 2007, per tal de mostrar l'especificitat de la intervenció amb infants amb autisme en el marc de la pràctica psicomotriu Aucouturier.

En el present article, sense interacció directa amb el públic, faré més incidència en els índexs d'evolució d'aquest infant durant el tractament, en relació amb les grans etapes de la formació del «Jo corporal», descrites per la psicoterapeuta Geneviève Haag¹ a l'article que he esmentat repetidament i a qui vull agrair públicament l'ajuda personal en la revisió de tot aquest procés.

1. Nota de l'autora: Resumint a grans trets l'article de G. Haag, que he utilitzat en el meu treball, les grans etapes de la formació del jo corporal són:

I. Estat autístic màxim

II. Etapa de la recuperació de la primera pell – Inici de la fase simbiòtica

III. Fase simbiòtica instal·lada

- Fissura vertical

- Fissura horitzontal

IV. Etapa d'individuació

En cada una de les etapes s'analitzen diferents ítems d'evolució a través dels paràmetres d'observació següents: expressions emocionals relacionals; mirada; imatge del cos; llenguatge verbal; grafisme; exploració de l'espai i dels objectes i, en darrer terme, les referències temporals.

La meua intenció és mostrar que mitjançant una implicació corporal del terapeuta a través del joc o, dit d'una altra manera, "jugant" amb un infant amb autisme, aquest infant pot arribar a obrir-se a la relació amb l'altre.

PRESENTACIÓ DEL CAS

L'infant tenia gairebé cinc anys quan va entrar al centre de dia de la Ferme du Soleil, a Soumagne, Bèlgica. De seguida es va incorporar a un "grup de vida", amb altres infants amb autisme, per assistir a diversos tallers (cinc cada dia, de cinquanta minuts de durada cada un, que cobreixen diferents àmbits: corporal, expressiu, cognitiu i social) i també va començar el tractament d'ajuda psicomotriu individual.

Durant aquest tractament, també començarà a anar a escola algunes hores a la setmana, i es beneficiarà d'una intervenció individual de logopèdia. Els pares tindran un seguiment de part de l'equip de terapeutes familiars del nostre centre.

L'infant va entrar al centre amb un diagnòstic d'autisme infantil amb hiperactivitat, associat a un retard mental mitjà. Les avaluacions diagnòstiques mèdiques i psicològiques havien descartat qualsevol causa orgànica com a origen del trastorn, inclosos els problemes d'oïda.

ALGUNES DADES DE L'ANAMNESI

És el més petit d'una família de tres germans. Es va desenvolupar normalment fins a tenir quinze mesos, moment en el qual va fer una regressió i va deixar de dir les poques paraules que havia après.

Els pares expliquen que l'escola, fins al moment d'incorporar-se al centre, l'havia ajudat, encara que hi havia assistit poc: s'havia començat a socialitzar, a obrir-se a la relació amb iguals. En aquest moment era capaç d'imitar algunes conductes i de repetir algunes cantarelles.

L'infant era fort i estava ple d'energia, de manera que no podia estar mai quiet. Necessitava una vigilància permanent de part dels adults. Es posava a plorar quan quedava tot sol o deixava de veure una persona coneguda; era capaç de córrer de pressa però no es posava en situacions de risc; solia posar-se els objectes que trobava dins la boca i intentava mossegar. Menjava bé i de tot, dormia tota la nit, però no anava a dormir i es mantenia despert, fins que els adults es retiraven a descansar.

L'AJUDA PSICOMOTRIU INDIVIDUAL

La indicació per al tractament d'aquest infant amb autisme va ser "l'ajuda individual", a través de la pràctica psicomotriu Aucouturier.

L'ajuda psicomotriu individual a un infant amb autisme té com a objectiu l'estructuració psíquica i la construcció de la identitat, mitjançant una implicació corporal del terapeuta que afavoreix la relaxació de l'infant i l'establiment d'un Jo-pell unificant. El mateix Anzieu (1994) assignava tres funcions al Jo-pell: una d'embolcallament, que contingui i unifiqui el Jo, una de barrera protecto-

ra del psiquisme i una de filtre dels intercanvis amb l'entorn.

L'ajuda individual a través de la pràctica psicomotriu d'Aucouturier està basada en uns principis bàsics, que descriu aquest autor i que em sembla important citar.

«El niño no ha de estar aislado para poder evolucionar en un conjunto de relaciones afectivas. La ayuda sólo puede contemplarse en un marco que contenga estas relaciones, para la seguridad de todos.

La ayuda al niño es inseparable de un dispositivo espacial y temporal que facilite el desarrollo de la función simbólica de los procesos de «reaseguración» y de descentración.

La ayuda sólo puede concebirse en la búsqueda de una dinámica de placer de los procesos de «reaseguración» simbólica contra la angustia: placer que crea la movilización tónico-emocional esencial para la evolución psicológica del niño.

El psicomotricista es un catalizador de la dinámica de expresión, de comunicación y de acción sostenida por una relación tónico-emocional empática con el niño.» (Aucouturier, 2004, p. 40.)

L'aplicació d'aquests principis, en el cas d'un infant amb autisme, es pot concretar en aquests trets:

- L'infant no és un ésser aïllat, el seu desenvolupament s'ha d'entendre dins el conjunt de relacions afectives que estableix amb el terapeuta.
- Dins el dispositiu espacial i temporal de la sala, que es manté fix, l'infant pot utilitzar lliurement tot el material, que troba a la seva disposició repetidament en cada sessió.
- La intervenció està centrada en una dinàmica de maduració psicològica inseparable d'una dinàmica de plaer. La psicomotricista s'haurà d'implicar profundament i corporalment amb l'infant amb autisme en un diàleg tònic i emocional en el qual tot s'ha de matisar: una postura, una mirada, un somriure, la immobilitat, un gest... L'infant rep l'autenticitat del psicomotricista, que ha de ser capaç de confiar recíprocament i empàtica en allò que sent d'ell mateix i en allò que li arriba de l'infant, d'aquí ve la importància que es dóna en aquesta pràctica a la formació continuada i a la supervisió.
- Les actituds d'escolta, d'acolliment i de sol·licitació són conceptes que necessàriament ha de viure l'especialista en aquesta pràctica. Creiem en l'infant, en la seva singularitat i en les seves possibilitats de desenvolupament; rebutgem posar un límit a les seves potencialitats "a priori".

DESENVOLUPAMENT DE LA INTERVENCIÓ

El seguiment a través de l'ajuda psicomotriu individual va començar el gener de 2005 i va durar fins a final de juliol de 2007, amb una periodicitat de dues sessions d'una hora cada setmana.

L'infant va anar mostrant iniciatives sorprenents en la utilització del material fix i d'alguns objectes. A cada sessió es presentaven algunes repeticions, però també anaven apareixent algunes novetats que l'infant va arribar a ser capaç de mantenir i, en alguns casos, de generalitzar.

DESENVOLUPAMENT DEL TRACTAMENT DURANT EL PRIMER ANY (GENER 2005-GENER 2006)

Primera fase: caracteritzada principalment per fortes angoixes arcaïques de pèrdua del cos, a les quals es refereix Aucouturier.

«Los niños con autismo experimentan estos terrores en un estado preverbal, preimaginario y preconceptual y esto les lleva a lentificar e incluso a detener su desarrollo afectivo y cognitivo.

En el niño con autismo perduran todas las angustias arcaicas, que le producen temor aunque paradójicamente se sienta atraído y fascinado por ellas (...).

El estudio de las angustias arcaicas es muy interesante para los psicomotricistas que han de ayudar a los niños que presentan alteraciones en la estructuración de su identidad y en la representación de sí mismos.» (Aucouturier, 2004, p. 248.)

A l'inici de la intervenció d'ajuda psicomotriu, l'infant es mostrava molt agitat, amb un moviment constant, passava d'una cosa a una altra; va experimentar moltes vegades la caiguda, queia feixugament, buscava punts de suport, com si necessités recuperar una base sòlida, a terra.

Feia caure els blocs de goma escuma més grossos o, fins i tot, un matalàs damunt seu. Després demanava que el portessin en braços, que l'aixequessin per poder entrar dins les estructures verticals i tornar-se a deixar caure juntament amb la torre de blocs de goma escuma.

En aquest moment inicial també es mostrava tens, crispat, vivia molt malament la frustració de l'acabament de les sessions i intentava mossegar-me o esgarrapar-me.

Respecte als objectes, mostrava molt poc interès pels objectes petits.

Identifiquem aquest moment de l'evolució de l'infant amb el de la recerca dels propis límits corporals, entesa com una recerca de "reassegurament" respecte al propi embolcallament corporal.

Amb referència a l'estudi esmentat de Haag (1995), vaig associar aquesta fase a la sortida de la primera etapa (estat autístic màxim) i a l'inici de la segona etapa d'evolució de l'autisme: «l'etapa de recuperació de la primera pell: Inici de la fase simbiòtica», en la qual l'infant s'apropia del sentiment de tenir un embolcallament circular continu.

Aviat va començar a *investir*² un matalàs en el qual podia posar-se dins la funda i tapar-se tot sencer, i mostrar només el cap, com en un joc de "cucut", però sense relació amb mi, a través de la mirada. Es podria dir que la mirada era absent, encara que de vegades mirava de reüll, quan é-

2. N. T. *Investir*. Projectar les pròpies emocions en l'objecte, en l'espai, en les persones, etc.

rem a prop, cara a cara, la seva mirada es dissociava.

A partir d'aquí va començar una recerca d'objectes que el poguessin contenir: primer dins els cercols; després al túnel, on em demanava que l'acompanyés; la roba per ser arrossegat i embolcallat; un matalàs lleugerament alçat per una banda, que el protegia i li assegurava el contacte de l'esquena ben recolzada en el matalàs.

Aquestes experiències li van permetre arribar a aturar-se, i la mirada es va començar a fixar en l'altre.

Des de l'inici li proposava massatges als peus, les cames, les mans i els braços i els va anar acceptant a poc a poc. Després, el massatge es va poder estendre a l'esquena, la panxa i la cara. També va començar a utilitzar cada vegada més els blocs de goma escuma alineats en horitzontal, s'hi estirava a sobre o entrava dins el cilindre buit.

Segona fase. Centrada principalment en la recerca de l'eix vertical.

L'infant comença a estar interessat en un material diferent: les «bótes encaixables», que es poden separar en dues meitats i posar-ne una dins l'altra. Les utilitza agafant-ne mitja amb cada mà i posant-les en contacte simultàniament amb dues parts simètriques del seu cos: les dues galtes, les dues orelles, els dos ulls, o els dos costats del nas. També utilitza la meitat d'una bóta per seguir-ne tota la línia central, des del nas fins a la part posterior del cap.

Sovint també es posa dret davant d'un angle de la paret o contra una superfície dura (una finestra estreta o un panell lateral d'un armari).

Identifico aquest període amb la descoberta del seu eix vertical i de la simetria del seu cos. En la graella de Haag, correspondria a la «fase simbiòtica», que inclou la «fissura» vertical, seguida per la «fissura» horitzontal.

Quant al llenguatge oral, apareixen esporàdicament diferents sons produïts amb la boca: quan li pregunto què vol que cantem pot taral·lejar cançonetes infantils o jocs de falda. Comença a repetir "Papapa... mamama...".

També comença a buscar una relació de contacte, sent i manifesta plaer i alegria en el joc compartit... un joc que comença a ser capaç de fer evolucionar!

DESENVOLUPAMENT DEL TRACTAMENT (GENER 2006-JULIOL 2007)

El material que ara *investeix* de manera especial és la funda d'un gran matalàs, "per sentir-s'hi ben contingut". Amb el temps aquest joc evolucionarà cap a un "joc d'amagar-se", que iniciarà fent evident el seu plaer: s'amaga, i apareix amb un gran somriure; es torna a amagar i fins i tot pot esperar fins a ser descobert, una mena de preludi del joc de l'amagatall. També li agrada el joc de la sorpresa quan aparec en un lloc on ell no s'ho espera, i arriba a riure sol, quan està amagat dins la funda, esperant que el trobi.

Li agrada que el gronxin a l'hamaca i que aquest balanceig vagi acompanyat de cançons de bressol o jocs de falda.

Comença a agafar diferents recipients (capses, cubells, caixes...) plens d'objectes petits: frueix quan

els passa d'un recipient a l'altre o quan els escampa i els torna a recollir. També treu els retoladors i els torna a posar dins l'estoig. Amb aquests jocs amb objectes petits apareix l'eix horitzontal.

Respecte a la relació amb l'adult, durant tots aquest jocs, podem estar cara a cara, a terra, per exemple, mentre ell va alineant horitzontalment, entre els dos, les peces dels encaixos.

Respecte al propi cos, comença a jugar a terra tocant-se o agafant-se els peus i les cames.

En aquest període també comencen a aparèixer «les anades i vingudes en presència de l'altre»: s'allunya una estona, mentre juga amb algun objecte, després torna al meu costat; em pot deixar a la sala per anar al vestidor i amagar-se, ben ajupit, dins un armari de portes corredisses; també és capaç d'anar al bany i tornar sense problemes.

Comença a emergir la **diferenciació**; segons la graella de Haag, s'inicia ara la fase d'**individuació**.

AVALUACIÓ

Al final del seguiment a través de l'ajuda psicomotriu individual podem observar que l'infant està assolint una sèrie de competències i que n'hi ha unes altres d'emergents:

Competències assolides:

- L'emoció va aparèixer mitjançant la relació entre tots dos i les accions conjuntes, mentre que al principi l'infant buscava únicament les sensacions.
- L'expressió de les emocions es fa palesa a través del plaer de viure una relació dual: gaudint dels jocs d'aparèixer i desaparèixer, dels moments de relaxació i de les anades i vingudes en la presència de l'altre.
- L'infant es mostra psíquicament més estructurat: està més calmat, sembla haver assolit més estructura identitària. La diferenciació sembla assentada, encara que continui necessitant un reassegurament en l'àmbit dels límits corporals: la recuperació de la primera pell, segons la graella de Haag.

Competències emergents:

- El seu desig de gaudir de més activitats a l'aire lliure, sobretot la bicicleta.
- Inicia el grafisme, vol deixar empremtes: signa la targeta amb la data de la cita següent amb un gargot.
- Comença a preocupar-se pels altres i ho comença a generalitzar fora de la sala: durant la sessió m'ajuda espontàniament a moure un banc; a fora, un infant del seu grup va caure durant un passeig, ell va recollir l'objecte que duia i li va tornar.

Totes aquestes competències, encara que no estiguin totalment assolides, ens mostren el seu desig d'avançar cap a la interacció i la relació amb els altres.

Citant una altra vegada Haag, ara a la seva pàgina web:

«Considerem que l'estat autístic no és inamovible i es pot superar, amb l'aliança de tractaments psicoterapèutics (...), passant per etapes psicopatològiques variades, sovint també difícils de superar, i mantenint algunes peculiaritats probablement lligades a la predisposició a l'autisme.»³

CONCLUSIONS

Els jocs corporals viscuts en relació i amb plaer compartit són fonamentals per a la constitució del sentiment d'unitat d'ell mateix. Desenvolupar aquest sentiment d'unitat d'ell mateix ajuda l'infant a sentir-se més sòlid quan ha de fer front a les angoixes arcaïques: de caiguda o de pèrdua de límits corporals. "Tornar al cos"⁴ ha ajudat aquest infant a estructurar-se psicològicament.

El/la psicomotricista no s'ha de desanimar davant de les repeticions de l'infant, ans al contrari, per permetre orientar la intervenció psicomotriu cap a la "comunicació amb l'altre", caldrà que es demani quines propostes ha de fer per ajudar l'infant a "recuperar la primera pell" sense tancar-se en una regressió, la qual cosa ens porta a la necessitat de la formació continuada i de la supervisió.

El/la psicomotricista ha de viure per si mateix la comunicació tònic i emocional, la relació amb el propi cos, amb l'objecte, amb l'espai, amb un altre i amb el grup. Mitjançant diferents situacions, que en la formació dels psicomotricistes anomenem "formació personal per la via corporal", l'especialista podrà entendre el que viu el nen, a més en podrà trobar l'autenticitat, la consciència del seu funcionament relacional lligat a la pròpia història inconscient i podrà desenvolupar disponibilitat corporal, actituds imprescindibles per poder "jugar" amb un infant amb autisme implicant-s'hi corporalment.

La pràctica psicomotriu Aucouturier va orientar la meua intervenció. Les grans etapes de la formació del jo corporal juntament amb els valuosos comentaris personals de Haag em van ajudar a mantenir un fil conductor al llarg d'aquest repte personal. Com deia Tustin (1989): «La bogeria fa por perquè no l'entendem, el que ens fa por és no entendre res».

3. Disponible a: www.genevievehaagpublications.fr

4. Nota de la traductora: «L'estratègia de rodeig», en aquest cas "tornar al cos", és una de les eines fonamentals de l'ajuda psicomotriu individual, en la pràctica psicomotriu Aucouturier.

BIBLIOGRAFIA

- Aucouturier, B. (2004). *Los fantasmas de acción y la práctica psicomotriz*. Barcelona: Graó.
- Aucouturier, B. (2005). *La Méthode Aucouturier. Fantasmés d'Action et Pratique psychomotrice*. Bruxelles: De Boeck.
- Anzieu, D. (1985). *Le moi-peau*. Paris: Dunod.
- Haag, G. (1991). De la sensorialité aux ébauches de pensée dans le développement des enfants autistes. *Revue Internationale de Psychologie*, núm. 3, p. 51-63.
- Haag, G. (1995) a Tordjman S., Duprat A., Cukierman A., Druon C., Jardin F., Maufras du Chatellier A., Tricaud J., Urwand S. (1995 f): Présentation d'une grille de repérage clinique des étapes évolutives de l'autisme infantile traité. *Psychiatrie de l'enfant*, vol. 38, núm. 2, p. 495-527
- Haag, G. (1996). Stéréotypies et angoisses. *Les cahiers du CERFEE*, núm. 13, p. 209-225.
- Haag, G. (1999). Devenir propre: Les préalables. A Odile Jacob (Ed.). *Début de la vie psychique, le développement du petit enfant* (p. 257-273).
- Joly, F. (2009). Des troubles psychomoteurs précoces dans l'autisme. *Approche Neuropsychologique des Apprentissages chez l'Enfant*, A.N.A.E. N° 104-105.
- Lapierre, A., Aucouturier, B. (1984). *La symbolique du mouvement*. Paris: Desclée de Brouwer.
- Roussillon, R. (1988). Le médium malléable, la représentation de la représentation et la pulsion d'emprise. *Revue belge de psychanalyse*, núm. 13. (p. 70-87)
- Tustin, F. (1989). *Le trou noir de la psyché*. Paris: Seuil.
- Winnicott, D. W. (1975). La crainte de l'effondrement. *Nouvelle Revue de Psychanalyse*, 11. Paris: Gallimard.
- Winnicott, D. W. (1975). *Jeu et réalité*. Paris: Gallimard.

Per citar aquest article:

Bauer, A. (2013). «"Jugar" amb un infant autista, li pot permetre obrir-se a l'altre? La pràctica psicomotriu, una manera especial de tractar l'autisme». IN: *Revista Electrónica d'Investigació i Innovació Educativa i Socioeducativa*, vol. IV, núm. 1, pàg. 10-20.
Obtingut de: http://www.in.uib.cat/pags/volumenes/vol4_num1/revista/01_Annette_Bauer.pdf